

ЖІНОЧІ БОЖЕСТВЕННІ ПОСТАТІ АШЕРИ І МУДРОСТІ В БІБЛІЙНОМУ ДИСКУРСІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У Танаху є дві жіночі постаті зі збіжними характеристиками – Ашера і Мудрість. Вони з'являються в різних частинах Біблії, і їхні шляхи ніколи не перетинаються. Інформацію про Ашеру й ашеру (культурний об'єкт) знаходимо в книгах, які відображають часи до Вавилонського вигнання та/або сам період вигнання: Виходу, Второзаконня, Суддів, 1-2 Царів, Прото-Ісаї, Єремій, Міхея і 2 Хронік. Натомість персоніфікована Мудрість з'являється в текстах, котрі, як ми вважаємо, написані в епоху після вигнання або відображають пізніший період. Йдеться про канонічні книги Йова та Приповідок і юдейські книги періоду Другого храму: Сираха, Варуха, Мудрість Соломона та ін. Подібність між зображеннями цих жіночих божественних постатей і незалежна присутність їх у різних частинах біблійного тексту дозволяє припустити, що таке явище свідчить про використання Ашери та її традиції у формуванні біблійного образу Мудрості. Крім того, поява Мудрості в текстах після повернення з Вавилону сигналізує помітну потребу в жіночому зображенні божественного і заповнює нішу, утворену через викорінення культу богині Ашери. У статті проаналізовано біблійні матеріали, що стосуються Ашери/ашери і персоніфікованої Мудрості. Встановлено точки зв'язку між цими двома постатями, а також відмінності між ними. Зокрема, унаочнено використання символіки дерева у представленні цих жіночих постатей та наведено згадки про них у контексті культу Ягве.

Ключові слова: Ашера, Мудрість, Танах, священні дерева, культ Ягве, жіночі божественні постаті.

Читаючи Єврейську Біблію (Танах), натрапляємо на дві жіночі постаті зі спільними характеристиками. Це Ашера/ אֲשֵׁרָה (одна з богинь у давньоізраїльському домонотейстичному світогляді) і Хохма/חָכְמָה (жіноча постать, зображена як посередниця між Богом і людьми; у сучасних перекладах – Мудрість, Премудрість Божа, Софія). Зауважмо, що розповіді про цих двох героїнь містяться в різних частинах біблійного тексту, їхні шляхи ніколи

не перетинаються. Отож, Ашеру та згадку про її культ знаходимо у книгах, які відображають період до Вавилонського вигнання (до 586 р. до н.е.) чи сам час Вавилонського вигнання (586–536 рр. до н.е.), зокрема у Книзі Виходу, Книзі Второзаконня, Книзі Суддів, Першій і Другій книгах Царів, Книзі Прото-Ісаї (1–39), Книзі Єремії, Книзі Міхея і Другій книзі Хронік 1. А Хохму (Мудрість) знаходимо в текстах, написаних в епоху після Вавилонського вигнання, зокрема в канонічних Книзі Йова (28) та Книзі Приповідок (1–9), та книгах, котрі ввійшли до канону Старого Завіту, але не включені до канону Танаху й означені як юдейська література періоду Другого храму: Сираха, Варуха, Мудрість Соломона. У цій статті візьмемо до уваги лише Книгу Сираха і Книгу Варуха. Написані на території Юдеї, вони демонструють юдейське сприйняття Мудрості й розвиток цього образу. Книга Мудрості, написана в Александрії в Єгипті, відображає діаспорне богослов'я.

Подібності в зображенні цих жіночих постатей, зокрема присутність їх у контексті культу Бога Ягве та символізм дерева, і згадки про них у різних частинах Біблії дають змогу припустити, що цей феномен свідчить про використання традиції Ашери з раннього політеїстичного світогляду як моделі для зображення в пізнішому, монотеїстичному дискурсі іншої жіночої постаті з божественними якостями – Мудрості². Ба більше, на думку Джудіт Гедлі, поява Мудрості в текстах після Вавилонського вигнання свідчить, що постала потреба закрити лауну в релігійній матриці давнього Ізраїлю, що утворилася внаслідок використання звідти Ашери (та, ймовірно, інших богинь)³.

У статті пропонується порівняльний аналіз біблійних матеріалів, що стосуються Ашери/ашери і Мудрості. Цей огляд допоможе встановити точки дотику між цими двома жіночими посталями, а також визначити відмінності між ними. Особливу увагу буде зосереджено на символізмі дерева, яке давні автори використовують для зображення цих фігур, і його релігійному значенні, а також на тому, як ці постаті представлені в контексті культу Ягве у біблійних книгах⁴. Аналіз уривків, де згадано Ашеру

¹ Книга Хронік, хоч і написана після 538 р. до н.е., себто після звільнення з Вавилону, звернена до історії давнього Ізраїлю, що передує цьому періодові.

² B. Lang. *Wisdom and the Book of Proverbs: A Hebrew Goddess Redefined*. New York, NY. 1986, с. 126–136; M. S. Smith. *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel*. Grand Rapids, MI 2022, с. 133.

³ J. M. Hadley. *Wisdom and the Goddess // Wisdom in Ancient Israel. Essays in Honor of J. A. Emerton* / ред. J. Day, R. Gordon, H. G. M. Williamson. Cambridge 1995, 234–243.

⁴ Віднайдені на території Південного Леванту (Кунтілет Айруд, Кірбет ель-Ком, глиняний культовий стел з Таанаху) небіблійні написи та зображення, де згадується про Ягве та його ашеру і де є зображення дерева, що символізує Ашеру, також свідчать про присутність богині Ашери в контексті культу Ягве та про асоціювання її з деревом. Однак така проблематика виходить за межі цієї статті.

і Мудрість, продемонструє тяглість біблійної традиції (чи то в позитивному ключі, чи з критикою) у згадуванні жіночих божественних постатей у контексті культу Ягве.

Ашера та її культовий об'єкт

Лексема אֲשֶׁרָה ('ашера⁵) вживається в дев'яти книгах Танаху: Вихід, Второзаконня, Судді, 1-2 Царів, 2 Хронік, Ісая (1–39), Єремія і Міхей – 40 разів⁵. Переважно цей термін позначає дерев'яний культовий об'єкт, який символізує Ашеру, проте в шести випадках ним номіновано саму богиню. Сьогодні таке тлумачення лексеми 'ашера² приймає більшість дослідників Біблії⁶. Про феномен використання в біблійних текстах одного й того самого терміна для позначення божества і його культової репрезентації пише Вільям Рід; зокрема, дослідник звертає увагу на те, що в Суд 16:23 та 1 Сам 5:2–4 слово «Дагон» використовується для означення як філістимлянського бога, так і його статуї⁷. Однак слід відразу ж зазначити, що в разі вжитку терміна 'ашера² інтерпретація ускладнюється через амбівалентність самих уривків; детальніше розглянемо це нижче.

Слід також зазначити, що майже всі тексти, де згадується Ашера чи її культовий об'єкт (ашера), належать до так званої девтерономістичної історії чи до текстів, відредагованих девтерономістами (Іс 17:8; 27:8; Єр 17:2;

⁵ Зокрема, іменник жіночого роду в однині אֲשֶׁרָה є у 18 уривках: Втор 16:21; Суд 6:25–26, 28, 30; 1 Цар 15:13; 16:33; 18:19; 2 Цар 13:6; 17:16 (אֲשֶׁרָה); 18:4; 21:3, 7; 23:4, 6–7, 15; 2 Хрон 15:16. У 19 випадках цей термін ужито в чоловічому роді у множині в абсолютному стані (אֲשֶׁרָה – 1 Цар 14:23; 2 Цар 17:10; 23:14; 2 Хрон 14:2; 17:6; 24:18; 31:1; 33:19; 34:3–4, 7; Іс 17:8; 27:9) та в суфіксальному стані (אֲשֶׁרָה – Втор 7:5; 12:3; 1 Цар 14:15; Єр 17:2; אֲשֶׁרָה – Вих 34:13; אֲשֶׁרָה – Міх 5:13). Останні три випадки є вжитком у жіночому роді в множині: אֲשֶׁרָה – Суд 3:7; 2 Хрон 19:3; 33:3. Див.: J. C. de Moor. אֲשֶׁרָה // *Theological Dictionary of the Old Testament*, т. 1. Grand Rapids, MI 1975, с. 441–444.

⁶ S. M. Olyan. *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*. Atlanta, GA 1988; J. R. Pettey. *Asherah: Goddess of Israel*. New York, NY 1990; T. Binger. *Asherah: Goddess in Ugarit, Israel and the Old Testament*. Sheffield 1997; N. Wyatt. *Asherah // Dictionary of Deities and Demons in the Bible* / ред. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst. Grand Rapids, MI 1999, 99–105; J. M. Hadley. *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah: Evidence for a Hebrew Goddess*. Cambridge 2000.

⁷ W. Reed. *The Asherah in the Old Testament*. Fort Worth, TX 1949, с. 57. Суд 16:23: «Зібравшись князі філістимлянські принести велику жертву своєму богові Дагонові [אֲשֶׁרָה – власне ім'я] й повеселитись, бо казали: “Бог наш видав нам у руки ворога нашого Самсона”»; 1 Сам 5:2–4: «Взяли, отже, філістимляни ковчег Божий і внесли його в храм Дагона [אֲשֶׁרָה – власне ім'я] й поставили коло Дагона [אֲשֶׁרָה – статуя]. На другий день встали ашдодії вранці – аж ось Дагон [אֲשֶׁרָה – статуя] упав лицем до землі перед ковчегом Господнім. Взяли вони Дагона [אֲשֶׁרָה – статуя] й поставили знову на своє місце. Встали вони на другий день уранці, – аж ось Дагон [אֲשֶׁרָה – статуя] упав лицем до землі перед ковчегом Господнім, а голова Дагона [אֲשֶׁרָה – статуя] й обидві руки його лежать відбиті на порозі; оставсь тільки тулуб Дагона [אֲשֶׁרָה – статуя]».

Міх 5:13)⁸. Оскільки для девтерономістів важливо було викарбувати віру в одного Бога і чистоту культу, почитання Ашери й використання її культового об'єкта сприймалося вкрай негативно, ба більше – як віровідступництво, а тому було заборонене й підлягало викоріненню [LaRossa-Pitts 2001, 168–169]. Як зауважує Саул Оліан, дискурс супроти Ашери зустрічається переважно в контексті критики безбожності давнього Ізраїля, який «чинить зло в очах Бога, почитаючи інших богів, богів інших народів і забуваючи Ягве»⁹. З іншого боку, навіть через гостру критику такої практики ці девтерономістичні тексти свідчать про поширеність явища почитання Ашери з використанням її культового об'єкта, причому як у Південному, так і в Північному царствах¹⁰. Щобільше, згадка про те, що кожному з царів-реформаторів: Асі (бл. 911–870 до н. е.), Єзекії (бл. 715–687 до н. е.) та Йосії (640–609 до н. е.) – доводилося щоразу виносити із храму в Єрусалимі ашеру, дозволяє припустити, що впродовж IX, VIII та VII ст. до н. е. присутність культового об'єкта Ашери в центральній і єдиній дозволений святині була звичним явищем¹¹. Іншою ключовою рисою девтерономістичного дискурсу проти ашери є, за словами Оліана, пов'язування богині Ашери з богом Ваалом з метою дискредитувати її культ. Дослідник обґрунтовує свій висновок відсутністю виразних пророчих послань, зокрема в Осії та Амоса, та будь-якої згадки про ашеру в контексті релігійної реформи, спрямованої проти почитання Ваала (2 Цар 9–10)¹². Щодо уривка з Ос 14:9, де Ягве зображено як «кипарис зелений», Джудіт Гедлі припускає, що біблійний автор хотів підкреслити і те, що Ягве міг функціонувати як божество родючості замість Ашери, і що зображення Ягве у вигляді кипариса «показує аспекти його

⁸ Девтерономістична історія – це сучасний теоретичний конструкт, що окреслює біблійні книги Ісуса Навина, Суддів, 1-2 Самуїла, 1-2 Царів як один історичний наратив, котрий містить богословську інтерпретацію минулого. Авторів цього наративу умовно називають девтерономістами.

⁹ Olyan. *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*, с. 3–4.

¹⁰ Назви «Північне царство» і «Південне царство» – сучасна термінологія для окреслення двох держав, які утворилися після смерті Соломона. Північне царство, яке в Біблії найчастіше називається «Ізраїль» або «Самарія», охоплювало територію 10 племен. Південне царство – «Юда», і до його складу входила територія племен Юди та Веніаміна. Про Південне царство читаємо в 1 Цар 14:22–23: «Юдеї чинили зло в очах Господніх своїми гріхами, яких допустились, довели його до гніву більше, ніж батьки їхні, бо й вони зводили собі узвишшя, кам'яні стовпи й ашери скрізь по високих горах і під усяким зеленим деревом» (див. також 2 Цар 16:4). Про Північне – у 2 Цар 17:16–17: «Вони покинули всі заповіді Господа, Бога свого, і зробили собі вилиті подобі, двох бичків; зробили собі ашери й поклонялися усім військам небесним, і служили Ваалові. Вони провадили через вогонь своїх синів та своїх дочок, ворожили й чарували; вони пускались на те, що Господеві не до вподоби, викликаючи його гнів».

¹¹ Olyan. *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*, с. 9.

¹² Там само, с. 6–7.

родючості навіть ефективніше, ніж це є в Ашери, оскільки він зображений як пишне живе дерево, котре плодоносить, а не як рукотворний дерев'яний культовий об'єкт. Нарешті, полеміка проти ашери не конче вказує на те, що кипарис виступав у ролі Ашери»¹³. Навпаки, деякі біблійні тексти свідчать про присутність ашери саме в контексті поклоніння Ягве, зокрема у храмі в Єрусалимі. Наприклад, у Втор 16:21 знаходимо заборону садити ашеру біля жертовника Ягве. У 2 Цар 21:3, 7 висловлено критику на адресу царя Манасії за те, що він зробив ашеру й розмістив зображення Ашери в Єрусалимському храмі. Кількома десятиліттями пізніше Йосія, внук Манасії, під час своєї релігійної реформи, що передбачала очищення від ідолопоклонства, видасть наказ винести ашеру з храму. У рамках цієї ж реформи ашеру було вилучено і з храму Ягве в Бетелі, який Єровоам I (922–901 до н. е.) заснував з метою запобігти паломництву свого народу до Єрусалиму (див. 2 Цар 23:15; 1 Цар 12:28–32). Фактично полемічні уривки, що містять заборони проти культу Ашери, повідомляють про знищення її культових об'єктів та асоціюють Ашеру з Ваалом. Вони також виявляють, з одного боку, готовність біблійних авторів/редакторів кинути виклик практиці поклоніння Ашері, звичній упродовж IX, VIII та VII ст. до н. е., а з іншого – свідчать про популярність Ашери/ашери в релігійному житті стародавніх Ізраїлю та Юди.

Ашера – ім'я богині

Як зазначалося вище, у Танаху є кілька випадків, коли лексему 'ашера² (אֲשֵׁרָה) тлумачать як ім'я західносемітської богині, культ якої був поширений на території давнього Ізраїлю. Перший такий випадок знаходимо в Суд 3:7, де лексема є в жіночому роді множини¹⁴ з артиклем: «Сини Ізраїля вчинили, що Господеві було не до вподоби, й забули Господа, Бога свого, й служили Ваалам та אֲשֵׁרָה». Використання множини стосовно двох імен може позначати або різні локальні прояви, або маніфестації культу згаданих божеств чи ханаанських богів загалом¹⁵. Паралелізм з іншим божеством, Ваалом, чітко вказує на те, що йдеться про богиню. Однак досі ведеться наукова дискусія щодо того, чи слід іти за консонантним текстом *ga'asherot* (אֲשֵׁרָה), чи змінити його на *'аштарот* (אֲשֵׁרָה), оскільки зазвичай Ваала згадують у парі з Астартою (див. Суд 2:13; 10:6; 1 Сам 7:3–4; 12:10; 1 Цар 11:5, 33; 2 Цар 23:13) і саме так подають давні переклади – Вульгата й Пешітта.

¹³ Hadley. *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah*, с. 76, 78–79.

¹⁴ В оригіналі тут є множина, а в українському перекладі І. Хоменка вжито однину: «Ваалові та Астарті».

¹⁵ J. Day. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*. Sheffield 2000, с. 45.

Саул Оліан зазначає, що тісний зв'язок Астарті з Ваалом належить до релігійного світогляду залізної доби, бо в давньому пантеоні Астарту вважали основною дружиною Ваала¹⁶. Однак, попри текстуальну складність, використовуючи правило *lectio difficilior*¹⁷, можна спробувати пояснити консонантний текст у його кінцевій формі. Важливо, що Септуагінта (ἄλσεϊν)¹⁸ і Таргум (אשרתא) також вказують на Ашеру. Таке змішування імен богинь Ашери й Астарті може свідчити про цілеспрямоване спотворення їхніх ідентичностей як частину дискурсу девтерономістів супроти культу Ашери, а давні переклади свідчать, що станом на час перекладу не існувало чіткого розрізнення між богинями¹⁹.

Другий випадок, де згадується ім'я Ашери, знаходимо в 1 Цар 15:13 та паралельній розповіді у 2 Хрон 15:16. У Книзі Царів оповідається, що цар Юди Аса позбавив Мааху титулу Цариці-Матері «за те, що вона зробила подобу Ашери (міфлецет ла'ашера²; מִפְלַעֶת אֲשֶׁרָה). Аса порубав її подобу і спалив у Кедрон-долині». У Книзі Хронік викладено дещо іншу версію подій, але зрозуміло, що мова йде про ім'я божества: «Навіть Мааху, матір свою, цар Аса позбавив царської гідності за те, що вона поставила на честь Ашери мерзенну подобу». Лексема *міфлецет* (מִפְלַעֶת) зустрічається в Танаху лише двічі, і саме в уривках, де йдеться про культовий об'єкт для Ашери (1 Цар 15:13; 2 Хрон 15:16). Септуагінта²⁰ в обох випадках відходить від масоретського тексту: в 1 Цар 15:13 Мааха була позбавлена статусу цариці-матері через те, що організовувала зібрання для поклоніння у «своєму гаю» (ἐν τῷ ἄλσει αὐτῆς); у 2 Хрон 15:16 вона позбавлена цього статусу через те, що поклонялася Астарті (τῇ Ἀστάρτῃ λειτουργοῦσαν). Пешітта подає причини по-іншому: в 1 Цар 15:13 Мааха організувала свято для ідола (מַעֲבָדֵי); у 2 Хрон 15:16 – організувала свято для своїх зображень (מַעֲבָדֵי). Ці переклади відображають сприйняття терміна 'ашера² в пізні періоди, котре охоплювало як злиття богині з її символом, так і змішування ідентичностей Ашери й Астарті. Важко чітко окреслити, що саме криється за тією «мерзенною подобою», однак цілком ясно, що мова йде про створення якогось зображення чи символу богині. І цей культовий об'єкт піддавався руйнуванню, оскільки Аса порубав його і спалив у Кедрон-долині (1 Цар 15:13).

¹⁶ Olyan. *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*, с. 10.

¹⁷ *Lectio difficilior fortior est*. Складніше читання ближче до оригіналу, тоді як легше читання – пізніша правка.

¹⁸ Грецький переклад у цьому випадку трактує «ашеру» як культовий об'єкт, а не ім'я богині.

¹⁹ Day. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, с. 9–10.

²⁰ Грецький текст: καὶ τὴν Ἀνὰ τὴν μητέρα αὐτοῦ μετέστησεν τοῦ μὴ εἶναι ἡγουμένην; в укр. перекладі Р. Турконяка: «І змістив свою матір Ану, щоб не була при владі» (1 Цар 15:13).

Цей уривок свідчить про те, що культ Ашери міг бути загальноприйнятою частиною культових практик членів царської родини в Південному царстві (Мааха походила з династії Давида, пор. 1 Цар 15:10). У Північному царстві культ Ашери також пропагувала цариця Єзавель, яка мала статус цариці-матері. У цьому контексті Сьюзен Акерман зазначає, що серед 18 імен цариць-матерів, збережених у єврейській Біблії, згадано лише одну з північних, а саме Єзавель. Це був період в історії Ізраїлю (династія Омрі), коли Північне царство досягло значного розвитку, що включало розбудову Самарії як столиці, аналогічної до Єрусалиму; прийняття династичної спадкоємності замість надання переваги військовому керівництву; встановлення політичних союзів шляхом укладення шлюбів тощо. Тому дослідниця вважає, що почитання Єзавеллю Ашери не належить до практик чужоземного культу, принесеного нею зі своєї батьківщини (як це подають девтерономісти), а є радше засвоєнням традицій монархії південного зразка, тобто тісного зв'язку цариці-матері з Ашерою²¹.

Третій уривок, де термін 'ашера'² вказує на власне ім'я богині, – 1 Цар 18:19, у якому Ілля викликає «чотириста п'ятдесят пророків Ваала і чотириста пророків Ашери» на змагання на горі Кармель²². Хоч *apparatus criticus* у виданні *Biblia Hebraica Stuttgartensia* вважає фразу «чотириста пророків Ашери» пізнішим додатком редактора, сам термін виразно вказує на богиню, а не на її культове зображення. Парування Ашери з Ваалом, на думку Оліана, свідчить про девтерономістичний дискурс супроти Ашери, щоб дискредитувати її культ²³. Та навіть якщо вважати фразу пізнішою вставкою, вона все ж засвідчує, що редактор знає про цю давню богиню²⁴.

Четвертий випадок використання терміна 'ашера'² для позначення власного імені богині знаходимо у 2 Цар 21:7. Цей стих завершує опис низки вчинків Манасії (2 Цар 21:2–7), серед яких спорудження ашери (культового об'єкта, ст. 3) і розміщення зображення Ашери у храмі Ягве (ст. 7). Варто запитати, чому ж Манасія, син Єзекії, повернув «образ Ашери» назад у храм, якщо його батько під час свого правління зрубав цей культовий об'єкт. Вільям Девер припускає, що це сталося тому, що реформі Єзекії «забрало

²¹ S. Ackerman. *At Home with the Goddess // Symbiosis, Symbolism, and the Power of Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina* / ред. W. G. Dever, S. Gitin. Winona Lake, IN 2003, с. 460–461.

²² Септуагінта перекладає єврейську лексему як позначення культового об'єкта і двічі містить вираз ої проφήται τοῦ ἄλσοῦς τετρακόσιοι – «сорок пророків гаїв» (1 Цар 18:19, 22); Пешітта ж лише ст. 19 перекладає як ܠܥܘܠܐ ܠܥܘܠܐ – «пророки ідола».

²³ Olyan. *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*, с. 8; цієї ж думки Джудіт Гедлі: Hadley. *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah*, с. 67–68.

²⁴ Binger. *Asherah: Goddess in Ugarit, Israel and the Old Testament*, с. 114; Day. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, с. 45.

підтримки народу та подальшого схвалення самим царем. Ашера залишилась у храмі, вдома разом із Ягве, де, на думку багатьох (а можливо, більшості) ізраїльтян, і було належне їй місце»²⁵. Тобто з цього уривка з історії Манасії видно, що перед Вавилонським вигнанням Ашера була частиною ритуального життя в Єрусалимському храмі.

Насамкінець, опис реформи Йосії у 2 Цар 23:4 показує, що серед зображень і культових об'єктів інших божеств був також культовий об'єкт Ашери, тобто маємо ще один випадок ужитку слова 'ашера² для позначення власного імені богині. В цьому ж уривку термін 'ашера² (ст. 6) вживається для позначення об'єкта. Таке почергове використання однієї і тієї самої лексики, на думку Джудіт Гедлі, відображає давній феномен отождолення божества з його символом, тобто приносити жертву поперемінно божеству або його символі було звичним явищем²⁶. Подібний випадок бачимо в уривку 2 Цар 17:10, 16. Там у ст. 10 біблійний автор засуджує людей Північного царства за те, що вони «ставили собі кам'яні стовпи й ашери на кожному високому горбі й під кожним деревом зеленим», згадуючи ашеру в переліку культових об'єктів або символів. А вже у ст. 16 він використовує термін у множині 'ашерім (אֲשֵׁרִים) у значенні культового об'єкта, однак подає його у списку божеств. Як зазначає Елізабет ЛаРокка-Піттс, 'ашера² (אֲשֵׁרָה) репрезентує відмінне від Ягве божество, котре почитали давні ізраїльтяни²⁷. Якщо прийняти наведені вище докази того, що один і той самий термін використовувався для позначення як власного імені богині, так і її символу/культового об'єкта, то логічно з'ясувати, яким був зовнішній вигляд Ашери та її зображень.

Ідентифікація символу/культового об'єкта «ашера»

Припускаючи, що їхня аудиторія знайома з ашерами, біблійні автори не подають опису такого предмета чи подробиць його виготовлення. Однак ретельний аналіз дієслів, уживаних стосовно відповідного іменника, може пролити світло на зовнішній вигляд і природу культового об'єкта 'ашера² (אֲשֵׁרָה). Використання дієслів «робити, виготовляти» (1 Цар 14:15; 16:33; 2 Цар 17:16; 21:3, 7; 2 Хрон 33:3), «будувати» (1 Цар 14:23) і «ставити, піднімати» (1 Цар 17:10; 2 Хрон 33:19) вказує, що ашера – рукотворний культовий об'єкт, а не якийсь природний витвір. Однак уривок із Втор 16:21, де подано заборону висаджувати ашеру біля жертovníка Ягве: «не садитимеш собі

²⁵ W. G. Dever. *Did God Have a Wife? Archeology and Folk Religion in Ancient Israel*. Grand Rapids, MI 2005, с. 212.

²⁶ Hadley. *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah*, с. 71–72.

²⁷ E. C. LaRocca-Pitts. *Of Wood and Stone: The Significance of Israelite Cultic Items in the Bible and Its Early Interpreters*. Winona Lake, IN 2001, с. 190.

ашеру», вказує на живе дерево. Саме як живе дерево розуміють цей термін Септуагінта і Вульгата, перекладаючи цю єврейську лексему як ἄλσος/*lucus* (галявина, гай) чи δένδρον/*netus* (дерево). Подібно й автори Мішни трактують ашеру як живе дерево, котре було вирощене й під котрим відбувалося почитання ідолів²⁸. Пояснення історії Якова в Бут 35 є ключем до розуміння ашери як живого дерева. Власне в Бут 35:4 розповідається про те, як перед входженням у Бетел Яків зібрав усіх божків та сережки, що їх мали його люди, і закопав під дубом у Сихемі. Згідно з мисленням авторів Мішни, цей дуб і є ашерою. Відразу зазначаю, що в самому біблійному тексті такого тлумачення немає. Один із провідних дослідників західносемітської літератури й археолог Вільям Олбрайт у першій половині ХХ ст. теж припускав, що ашера була живим деревом. Дослідник дійшов такого висновку, беручи до уваги лінгвістичні й семантичні зв'язки між *'Elat*, ханаанським іменем богині Ашери, і єврейським терміном на позначення терпентинного дерева (*Pistacia palaestina*) – *allon/elon*²⁹. А проте, оскільки всього один біблійний уривок передбачає, що ашера – це живе дерево, більшість дослідників схиляється до образного тлумачення єврейського терміна *ната'* (נָטָא) – «сидити», що міститься в забороні у Втор 16:21. Ця лексема використовується для опису творення народу чи нації (Вих 15:17; 2 Сам 7:10; Пс 44:3; Єр 11:17; 12:2; 24:6; 32:41; Ам 9:15), розкладання намету (Дан 11:45)³⁰. Ба більше, три біблійних уривки: 1 Цар 14:23; 2 Цар 17:10 і Єр 17:2 – вказують на чітку відмінність між ашерою і живим зеленим деревом, повідомляючи, що люди розміщували ашери під кожним листяним деревом. Джон Дей зауважує, що інакше такий ритуал виглядав би дивним: навіщо розміщувати живе дерево під іншим живим деревом і називати обидва тим самим терміном?³¹

Видається, однак, можливим примирити ці дві інтерпретації та простежити еволюцію використання терміна *'ашера'* в контексті культу. Уривки із Второзаконня, Суддів, 2 Царів і 2 Хронік указують, що ашера була зроблена з дерева і, цілком імовірно, могла виконувати такі ж функції, як живе дерево³². Для виготовлення зображень богів зазвичай використовували дорогоцінні й міцні матеріали (золото, срібло, бронза, камінь), однак для зображення Ашери важливим матеріалом було дерево. На давніх зображеннях прослідковується асоціювання Ашери з деревом, і цей факт

²⁸ de Moor. הַשָּׁרָא, с. 442.

²⁹ W. F. Albright. *Yahweh and the Gods of Canaan: A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*. Garden City, NY 1968, с. 189–190.

³⁰ Reed. *The Asherah in the Old Testament*, с. 29–58; Day. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, с. 54.

³¹ Day. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, с. 53.

³² de Moor. הַשָּׁרָא, с. 443.

може свідчити про тісний зв'язок дерев'яної ашери з деревом³³. На думку Вільяма Ріда, використання таких дієслів знищення, як «відрізати, зрізати», «палити, спалювати», «відрізати», «трощити», вказує на те, що основним матеріалом для виготовлення ашер було дерево³⁴. Крім того, застосування дієслів «звести, встановити і стояти», а також «зрубати» вказує на факт, що ашеру встановлювали вертикально в землі (або на підлозі), імітуючи справжнє дерево. Швидше за все, 'ашера' була якимось стилізованим, штучно виготовленим деревом, яке вживали в культі Ашери. Опис прикрашання зрізаного дерева для ритуалу знаходимо в Книзі Єремії: «Бо бовван поган – нікчемність; то лиш колода, вирубана в лісі, оброблена ремісником із сокирою в руках. Її окрашують золотом та сріблом, цвяхами та молотками її прибивають, щоб не хиталась» (Єр 10:3–4). В іншому уривку (2 Цар 23:7) описано, як жінки тчуть *bammim* (בַּמִּימ) для ашери. Давні переклади трактують цю лексему як певний тип одягу: Септуагінта подає χεττιν – «лляний одяг», у Таргумі є כִּכְוִלִּי – «покривала», Пешітта дає כְּכַסְכָּס – «посудини або одяг». Споріднений іменник в арабській *batt* – «тканий одяг» підтверджує переклад «одяг». Марк Сміт пише, що етнографічні дані з Палестини XIX і XX ст. засвідчують звичай одягати святі дерева, і наводить приклад *Ziziphus spina-christi* та *Ziziphus lotus*³⁵. Можливо, колись 'ашера' була справжнім живим деревом, але ритуал еволюціонував: культ священного живого дерева міг перерости в поклоніння різьбленому дереву ручної роботи. Крім того, цілком імовірним є паралельне використання впродовж певного періоду і живого дерева, і дерев'яного витвору як ашери³⁶.

Релігійне значення дерева

З огляду на те, що ритуальний символ Ашери та, як наслідок, сама богиня тісно пов'язані з деревом, слід проаналізувати релігійне значення різних дерев, зокрема 'еу/'еу ра'анан (עֵץ/עֵץ רַאֲאֵן) «дерево/листяне дерево», 'ешел/'ела/'елон (עֵשֶׁל/עֵלָא/עֵלֹן) – «дуб/тамариск». Кілька біблійних історій вказують на використання дерев у культовому контексті. Оповіді про патріархів у Книзі Буття чи не найбільше свідчать про те, що місця об'явлення чи спілкування з Богом часто пов'язувалися з деревами. Бог об'явився Аврааму під дубом Мамре, що біля Сихему (Бут 12:6–7). Під дубами Мамре Авраам зводить жертвник для Ягве (Бут 13:18), саме там його відвідують трое по-

³³ O. Keel. *Goddesses and Trees, New Moon and Yahweh. Ancient Near Eastern Art and the Hebrew Bible*. Sheffield 1998, с. 19.

³⁴ Reed. *The Asherah in the Old Testament*, с. 29–35.

³⁵ Smith. *The Early History of God*, с. 114.

³⁶ LaRocca-Pitts. *Of Wood and Stone*, с. 174.

сланців Бога (Бут 18:1). У Версавії Авраам посадив тамариск і «закликав там ім'я Господа, Бога вічного» (Бут 21:33). Важливо відзначити, що перелічені розповіді про Авраама належать до ягвістичного джерела і свідчать про традицію, якій не заважала присутність дубів, тобто дерев, біля вівтаря Ягве³⁷. У традиції про іншого патріарха, Якова³⁸, також знаходимо згадки про дерева в контексті поклоніння Богові. Саме під дубом біля Сихему Яків закопує всіх ідолів та обіцяє почитати лиш одного Бога (Бут 35:4). Ще один важливий сюжет знаходимо в розповіді про укладення за посередництвом Ісуса Навина союзу між народом, який щойно ввійшов в обіцяну землю, і Ягве (ІН 24). Власне там, де Ісус Навин проводить ритуал, під час якого всі люди обіцяють відмовитися від поклоніння чужим богам і служити лиш Ягве, знову згадується дуб біля Сихему. Символічне підписання союзу окреслено так: «І написав він ці слова в книзі закону Божого, і взяв великий камінь та й поставив його під дубом, що був при святині Господній» (ІН 24:26). Ця церемонія нагадує ритуал, що його здійснив Яків зі своєю родиною біля сихемського дуба. У Книзі Суддів – хоч і в негативно оціненій девтерономістом історії – теж згадується цей дуб, під яким мешканці Сихему та Бет-Мілло обрали собі Авімелеха за царя (Суд 9:6). Елізабет Ларокка-Піттс припускає, що всі ці джерела свідчать про один і той самий дуб біля Сихему, котрий функціонував як священне місце впродовж ІХ, VIII та VII ст. до н. е.³⁹. Яскравим прикладом критики ритуальних зібрань у гаях і під дубами є уривок із Книги Ісаї, котий свідчить водночас і про поширеність такої практики: «Ви будете соромитися дубів (עֵבֶר), що вам такі любі; ви будете стидатися садів, що вам такі милі. Ви станете як дуб (עֵבֶר), на яким зів'яло листя, і як той сад, що води не має» (Іс 1:29–30; див. також Іс 17:10). Доповнює картину ритуальних зібрань (а з точки зору пророків і девтерономіста – ідолопоклонство) уривок із Книги пророка Осії: «Народ мій у свого дерева шукає ради, і палиця його майбутне його звіщає... блудуючи, вони від свого Бога відступили. На вершинах гір вони приносять жертви та по пагорбах палять кадило, під дубом (עֵבֶר), під тополею (עֵבֶר) та теребинтом (עֵבֶר), бо тінь їхня мила» (Ос 4:12–13)⁴⁰. Важливо

³⁷ Там само, с. 175.

³⁸ Її відносять до елогістичного джерела, яке розвивалося на території Північного царства.

³⁹ LaRocca-Pitts. *Of Wood and Stone*, с. 177.

⁴⁰ Використання терміна «дерево» для позначення зцілення чи/й очищення від хвороби вказує на те, що воно має ті самі символічні конотації, що й дерево. Приклад цього можна знайти у Вих 15:25, коли шматок дерева перетворив непитну воду Мари на солодку. Інші приклади використання дерева як засобу для зцілення можна знайти в Лев 14: кедрове дерево вживається для очищення від прокази як людини, тварини, так і помешкання. Див.: К. Nielsen, Н. Ringgren, Fabry Н.-J. *עֵבֶר // Theological Dictionary of the Old Testament*, т. 11. Grand Rapids, MI 2000, с. 272.

зазначити, що поклоніння під деревами не належить виключно до практики звичайних людей, так званого популярного культу, бо до таких практик вдавалася й царська родина. До прикладу, девтерономіст критикує Ахаза (735–715 до н. е.) за те, що той «приносив жертви та воскурення на узвишсях і на горбах і під кожним зеленим деревом (כָּל־עֵץ רֵעָן)» (2 Цар 16:4). Як зауважує Вільям Браун, вирощування гаїв для культових цілей, очевидно, могло тривати й у перський період. Уривок в Ісаї 65:3 (див. також Іс 57:5; 66:17), який датують V ст. до н. е., натякає, що ритуальні зібрання в гаях тривають: «...до народу, що мене безнастанно в обличчя дратує, що по садах приносить жертви, що на цеглі палить кадило»⁴¹.

Один зі способів викоренити практику поклоніння в гаях чи біля ряснолистих дерев – використати символ дерева й надати йому іншого значення в релігійному дискурсі. Псалом 52:10 демонструє позитивне сприйняття дерева, не критикується навіть присутність дерева в Єрусалимському храмі: «Я ж – мов те буйне дерево оливне (כִּי־אֵץ זַיִת) в домі Божім; надіюсь на ласку Божу повік-віки». Вільям Браун коментує використання метафори дерева у Псалтирі так: «Поет-дидактик перетворив суперечливий культовий об'єкт на метафору спогаду, образ відступництва перетворено на ікону праведності»⁴². У випадку Пс 52 псалмоспівець використовує символ дерева, що його деякі біблійні тексти засуджують, особливо коли вживається термін *ра'анан* (רַעֲנָן) – «листяний або вічнозелений», і перетворює його на образ праведності⁴³.

Присутність у Єрусалимському храмі двох стилізованих у формі дерев колон – Яхина і Боаза – також може вказувати на релігійне значення дерев. Йоганнес Ботервек, Гельмер Рінгрен і Гайнц-Йосеф Фабрі дають щодо убранства храму і його символічного значення такий коментар: «Численні мотиви рослинного світу (дерева, фрукти, квіти, листя) підкреслюють тісний зв'язок між рослинністю і святим. Де росте священне дерево, там є життя»⁴⁴. Сам Ягве, Творець і Податель життя, ідентифікується з деревом через метафору, вжиту в Осії: «Ефраїм скаже: “І що мені ще до ідолів?” Я відповідаю і дивлюсь на нього. Я наче кипарис зелений (כִּבְרוֹשׁ רֵעָן), від мене буде плід твій» (Ос 14:9).

Отож, тексти Танаху вказують на те, що дерева вважалися місцями божественного одкровення і, як наслідок, ставали культовими центрами – наприклад, у Сихемі, Бетелі, Версавії та Хевроні. Крім того, розповіді про патріархів, пророчі та девтерономістичні засудження свідчать, що по-

⁴¹ W. P. Brown. *Seeing the Psalms: A Theology of Metaphor*. Louisville, Kent 2002, с. 72.

⁴² Там само, с. 74.

⁴³ Там само, с. 76.

⁴⁴ Nielsen, Ringgren, Fabry. *רַעֲנָן*, с. 271.

клоніння під зеленими деревами було популярним і загальноприйнятим явищем у контексті культу Ягве. Однак поступово релігійне уявлення про священне дерево еволюціонувало: якщо спочатку поклоніння під деревом вважалося прийнятною формою культу Ягве, то згодом його було заборонено як ідолопоклонницький ритуал, оскільки воно нагадувало звичаї і традиції попередніх мешканців Ханаану. Нарешті, біблійні дані вказують також на те, що священні дерева символізували присутність божественного й означали життя.

Підсумовуючи проблематику використання терміна *'ашера*², можна сказати: по-перше, термін *'ашера*² позначає як божественне ім'я богині, так і її культовий об'єкт. Взаємозамінне використання термінів «Ашера» й «ашера» вказує на стародавнє явище, коли поклоніння богині було таким самим актом відданості, як і пошанування її культового об'єкта, і навпаки. Почитання Ашери було поширеним явищем, а рясна критика її культу девоторономістичними авторами є додатковим свідченням поширеності культу цієї богині, навіть у контексті культу Ягве. По-друге, асоціювання Ашери з живим/рукотворним деревом вказує на визнання її статусу богині, а також подательки чи хоронительки життя. По-третє, згадка про пророків Ашери в 1 Цар 18:19 свідчить про існування культового персоналу – тих, хто виконує роль посередника між богинею і її вірними. Нарешті, присутність ашери біля вівтаря Ягве (Втор 16:21) або у храмі та Єрусалимі (2 Цар 21:3, 7; 23:4) є доказом ушанування цієї богині як народом загалом, так і царськими династіями зокрема в контексті культу Ягве в період до Вавилонського вигнання.

Мудрість (חכמה) у Старому Завіті

У біблійних текстах знаходимо ще одну жіночу фігуру з божественними рисами й ознаками – Мудрість. Мова йде про уривки з книг Йова 28:1–27 і Приповідок 1:20–33; 8:1–36; 9:1–6, а також Сираха 1:1–10; 24:1–34, Варуха 3:9–4:4 та Мудрості 7–9, які входять до канону Старого Завіту в католицькій і православних традиціях та до літератури Другого храму в юдейській традиції⁴⁵.

Йов 28:1–27: де можна знайти мудрість?

Цей розділ поділяють на три частини: ст. 1–11; 12–19; 20–27⁴⁶. Питання, котре в ньому розглядається, а отже, визначає його структуру, міститься

⁴⁵ Як зазначено вище, в цій статті візьмемо до уваги лише Книги Сираха і Варуха, що написані на території Юдеї та демонструють юдейське сприйняття Мудрості й розвиток цього образу. Книга Мудрості, написана в Александрії у Єгипті, відображає діаспорне богослов'я.

⁴⁶ Стих 28 не береться до уваги, оскільки це значно пізніший додаток до поеми про Мудрість.

в ст. 12 і 20: «А мудрість звідкіля береться? Де розумові місце?» Автор розпочинає з детального опису людських зусиль і досягнень у пошуках дорогоцінних матеріалів (ст. 1–11). Люди можуть знаходити різні види каменів та інших мінералів, іншими словами, виявляти те, що приховане. Наступна частина (ст. 12–19) показує, що найцінніший скарб, тобто мудрість, виходить за межі людських здатностей і майстерності, ба навіть досяжності для людини. Як свідчить ст. 13: «Жодна людина не знає її порядку/цінності; її не знайти в землі живих» (переклад мій – Г. Т.).

Перш ніж перейти до розгляду останньої строфи, важливо пояснити, що в цьому уривку я трактую Мудрість як божественну фігуру, а не як абстрактне поняття; автор використовує антропоморфізми для зображення міфічних істот. На мою думку, Майкл Куган правильно зауважив, що цей розділ містить елементи «міфологічної мови»⁴⁷. У ст. 14 міфічні істоти, як-от Безодня і Море, говорять, наче люди: «Безодня каже: Вона не в мені! Та й море мовить: Не у мене!»⁴⁸. У ст. 22 інші відомі міфічні фігури – Абаддон і Смерть – теж мають сказати слово про Мудрість: «До наших вух дійшла про неї чутка»⁴⁹. Така ж мова антропоморфізмів використовується для опису створення й упорядкування світу Богом, особливо із залученням Мудрості. У своїй статті Куган зазначає, що вчинки / діяння Бога зображено дуже подібно до опису роботи шахтарів чи шукачів дорогоцінних каменів⁵⁰.

В останній строфі (ст. 21–27) автор відкриває, що тільки Бог знає місце Мудрості та що вона належить виключно до Його світу. Триває наукова дискусія щодо вживання означеного артикля перед іменником – *гахохма*² (הַחֹכְמָה) у ст. 12, 20 та його відсутності – *хохма*² (חֹכְמָה) у ст. 18, 28. Джудіт Гедлі вказує, що він позначає певну відмінність між трансцендентною Мудрістю – тією, яку знає лише Бог, і практичною мудрістю як вираженням побожності й моральної поведінки людини⁵¹. Ключовий у цій строфі ст. 27 звучить так: «Тоді її угледів, облічив, усталив її, добре її розслідивши». Таю кож важливо зазначити, що в Йов 28 ми нічого не чуємо про походження Мудрості, – відразу подано інформацію, що вона існує. Перше дієслово, вжите для опису взаємодії Бога з Мудрістю, – «бачити», і воно залишає простір для двох інтерпретацій. З одного боку, може йтися про співіснування Мудрості з Богом, а з іншого боку, сприймаючи це як частину канонічного

⁴⁷ M. D. Coogan. The *Goddess Wisdom* – ‘Where Can She Be Found?’. *Literary Reflexes of Popular Religion // Ki Baruch Hu: Ancient Near Eastern, Biblical, and Judaic Studies in Honor of Baruch A Levine* / ред. R. Chazan, W. Hallo, L. Schiffman. Winona Lake, IN 1999, с. 206–207.

⁴⁸ В Ав 3:10 та Пс 42:8 також зображено Безодню, яка розмовляє.

⁴⁹ Смерть розмовляє в Іс 5:14; Ав 2:5; Прип 27:20; Абаддон – у Прип 27:20; Йов 31:12.

⁵⁰ Coogan. *The Goddess Wisdom* – ‘Where Can She Be Found?’, с. 207.

⁵¹ Hadley. *Wisdom and the Goddess*, с. 240.

тексту, читач може припустити, що Мудрість створена Богом. У будь-якому випадку інформація про її походження залишається неоднозначною. Важливо те, що в 28-му розділі Книги Йова розповідається, що Мудрість була присутня в акті сотворення та, як пише Джудіт Гедлі, «лише в цій творчій діяльності Бог побачив, назвав, установив і досліджував мудрість». Підсумовуючи, у Йов 28 автор описує Мудрість як таку, що належить виключно до божественного світу й уприсутнюється у процесі створення світу Богом⁵². Тобто мова йде про існування Мудрості ще до створення світу.

Приповідки: посередниця між божественним і людським

У Книзі Приповідок Мудрість виразно виступає як жінка. Вона публічно промовляє від свого імені: заохочує людей дотримуватися її порад та критикує тих, хто не прислухається до її повчань і науки (Прип 1:20–33), показує свою присутність і внесок у процес сотворення (Прип 8:23–30) та говорить про свої стосунки як із Богом (Прип 8:22, 30), так і з людьми (Прип 8:31; 9:1–11). Зазначмо, що, як і в Книзі Йова, у Приповідках Мудрість зображено як цінність, котра перевершує дорогі мінерали й коштовні камені (Прип 3:14–15). Також вона ідентифікується з деревом життя: на думку біблійного автора, споживання плодів її дерева забезпечує якісне й успішне життя (Прип 3:18; див. 11:30; 13:12); вона дарує довголіття і життя (Прип 9:11; 3:16; 8:35).

Походження Мудрості та її участь у створенні світу належать до складних для тлумачення моментів. Зокрема, йдеться про Прип 8:22 і 8:30–31. У ст. 22 читаємо про походження Мудрості: «Господь придбав мене на пожатку путі своєї, перед його давніми творіннями» (переклад мій – Г.Т.)⁵³. Ключове питання полягає в тлумаченні єврейської лексеми *канані* (כָּנָן), особливо у світлі ст. 24–25, де змальовано народження Мудрості⁵⁴. Її походження описують три дієслова: *кана*² (קָנָה) – «купити, придбати, здобути», *сахах* (סָחַח) – «ткати», *хіл* (חָלַל) – «народжувати, народжуватися». Отож, базове значення *кана*² – «купити, придбати, здобути», тобто здобути щось, у чому була потреба чи чого бракувало⁵⁵. У Книзі Рути цей термін ужито в контексті одруження, коли Вооз «придбав собі Руту». У метафоричному сенсі знаходимо це слово в описі народження Каїна: «Адам спізнав Єву, свою жінку: вона зачала й породила Каїна та й сказала: “Я придбала людину (קָנִיתִי אִישׁ) з Господньої ласки”» (Бут 4:1). Оскільки тут йдеться саме

⁵² Hadley. *Wisdom and the Goddess*, с. 241.

⁵³ Іван Огієнко перекладає «мене мав», подібно як у Вульгаті є «*possedit me*» – «посідав мене».

⁵⁴ Септуагінта однозначно приймає Мудрість як створіння: κύριος ἔκτισέν με, так само Пешітта – כַּדְרִי אֱבָרַתִּי і Таргум – כַּדְרִי אֱבָרַתִּי. Вульгата ж дослівно перекладає єврейську версію: *Domini possedit me*.

⁵⁵ Див. Бут 25:10; Вих 21:2; Втор 32:6; Прип 1:5; 4:5; 4:5; 4:7; Іс 24:2; Єр 13:1.

про «народження», а не про «сотворення», цей вірш є особливо важливим аргументом, який дозволяє розглядати Прип 8:22 у світлі «роджена, а не сотворена». Цю лексему вжито також для опису набуття стосунків між Ягве і народом, коли мова йде про Вихід із Єгипту: «Господи, докіль пройшов народ цей, що ти його собі придбав (תָּרַדְתָּ)» (Вих 15:16; див. також Втор 32:6; Пс 139:13). Зауважмо, що багато дослідників, які слідують за давніми перекладами, а також за релігійним контекстом після Вавилонського вигнання, коли панівним був монотеїстичний погляд, схильні перекладати цей вислів як «сотворив мене». Проте дієслово תָּרַדְתָּ у Танаху, як показано вище, вживається і в прямому сенсі, і в метафоричному – зі значенням «набути, здобути, придбати». Про існування Мудрості ще до створення світу згадується також у Йов 28, тому переклад «Господь придбав мене» природно вписується в літературний контекст опису походження Мудрості та відповідає смислово використанню цієї лексеми в інших біблійних текстах⁵⁶. Щобільше, на думку Моріса Жілбера, слова, котрі описують походження Мудрості, вказують на її еволюцію⁵⁷. Дієслово יָבִיטָה – «я була виткана» у біблійних текстах використовується для опису розвитку ембріона в лоні матері⁵⁸. Тобто якийсь час Мудрість перебуває в лоні Бога й розвивається, як дитина в лоні матері. Звісно, що це мова метафори, але вона вказує на існування Мудрості ще до моменту створення світу й підкреслює її божественне походження та особливі стосунки з Богом⁵⁹. Дієслово יָהִי לִּי – «я народилася» описує уприсутнення Мудрості у створеному світі. Дієслово יָרַדְתָּ – «придбав мене» окреслює зв'язок між Богом і Мудрістю. Автор залишає таємницею, в який саме спосіб це стається, але ясно дає зрозуміти, що Мудрість існувала ще до створення світу.

У Прип 8:30⁶⁰ описується роль Мудрості у процесі творення світу. Термін מְרַמֵּס, який це відображає, є *hapax legomenon* (тобто вживається в Танаху лише раз), і його значення визначається або порівняльною лінгвістикою, або/і літературним контекстом. Існує дві можливі інтерпретації цієї лексеми: «майстер, ремісник» або «немовля»⁶¹. Зображення Мудрості як

⁵⁶ Hadley. *Wisdom and the Goddess*, с. 237, 240.

⁵⁷ M. Gilbert. *La sapienza del cielo. Proverbi, Giobbe, Qohèlet, Siracide, Sapienza*. Milano 2005.

⁵⁸ «Ти одяг мене шкірою й тілом, з костей і жил зіткнув еси мене (יָבִיטָה)» (Йов 10:11); «Ти створив моє нутро, ти мене виткав (יָבִיטָה) в утробі матері моєї» (Пс 139:13).

⁵⁹ Gilbert. *La sapienza del cielo*, с. 42.

⁶⁰ «Я була при ньому, при роботі, я була його втіхою щоденно, усміхалась перед ним повсякчасно».

⁶¹ Давні переклади також свідчать про труднощі з розумінням цього слова: Септуагінта містить ἦνεν παρ' αὐτῷ ἀρμόζουσα – «я була біля нього з'єднана»; Пешітта перекладає אַבְרָם אַבְרָם – «з ним я була встановлена»; Таргум тлумачить והיית צידיי מהימנותא – «я була біля нього вірною служницею».

майстрині може вказувати на її активну роль як співтворительки світу, а образ немовляти дозволяє припустити, що Мудрість, граючись у присутності Бога, надихнула Його творити⁶². У будь-якому разі, Мудрість була присутня при створенні й упорядкуванні світу та задіяна в цих процесах. В останніх стихах цієї глави розповідається, що Мудрість є посередницею між Богом і людьми та допомагає останнім здобути прихильність Бога (Прип 8:35)⁶³.

Наступний розділ (Прип 9:1–6) мовою метафори деталізує, як Мудрість піклується про людей. Вона зводить будинок для своїх послідовників (ст. 1), готує їжу (ст. 2), щоб забезпечити їх поживою, посилає своїх служниць, через яких запрошує людей на гостину. Цією метафоричною мовою, символічною трапези біблійний автор унаочнює дбання Мудрості про людей.

Отож, Книга Приповідок описує Мудрість як таку, що тісно пов'язана з Богом, зокрема в описі її походження, і, як наслідок, має божественні якості – вона трансцендентна. Крім того, роль Мудрості не обмежується участю в сотворенні; вона продовжує піклуватися про світ, зокрема плекає людей, щоб вони жили.

Сирах: Мудрість утілена

Сирах підхоплює ідеї, представлені Йовом і Приповідками: він розширює ідею про Мудрість, яка походить згори, її божественне походження та участь у створенні світу⁶⁴. Щоб уникнути будь-яких двозначностей, автор стверджує, що це Господь створив Мудрість: «Спередвіку, споконвіку створив він мене (ἐκτίσέν με)» (Сир 24:9; див. також Сир 1:4), підкреслює її божественне походження: «Вийшла я, мовляв, із уст Всевишнього» (Сир 24:3), і саме з її допомогою Бог створив цей світ (Сир 1:1–9).

Сирах також розвиває образ Мудрості, використовуючи ритуально-літургійну термінологію. Перш за все, він змальовує Мудрість як ту, що служить (ἐλεητοῦρησα) у Святині й на Сіоні (Сир 24:10–11). Примітно, що в Септуагінті дієслово «служити» широко застосовується для означення дій священників і левітів у Храмі (Вих 28:35, 43; 29:30; 30:20; Чис 16:9; 18:6; 1 Цар 8:11; 1 Хрон 6:17; 15:2; 16:4; 23:13; 2 Хрон 8:14). Себто Мудрість представлено як таку, що служить Богові в Його вибраному місці.

Далі Сирах зосереджується на описі Мудрості, використовуючи символіку дерева і рослинності (Сир 24:12–17). Деякі зі згаданих в уривку дерев і рослин, як-от кедр, кипарис, пальма, кущі троянд, оливкове дерево,

⁶² Gilbert. *La sapienza del cielo*, с. 43.

⁶³ R. E. Murphy. *The Tree of Life: An Exploration of Biblical Wisdom Literature*. Garden City, NY 1990, с. 136–137; M. V. Fox. *Proverbs 1-9: A New Translation with Introduction and Commentary*. Garden City, NY 2000, с. 287–288.

⁶⁴ Murphy. *The Tree of Life*, с. 139.

платан, теребінт і виноградна лоза, типові для палестинської флори. Цікаво, що п'ять дієслів, які описують дії Мудрості, відтворюють етапи росту дерева: «я вкорінилась (ἐρρίζωσα)» (ст. 12), «я виросла вгору (ἀνυψώθην)» (ст. 13), «видавала я пахощі (διέδωκα εὐωδίαν)» (ст. 15), «я розпростерла гілля (ἐξέτεινα κλάδους)» (ст. 16), «пишне гілля вигнала, і квіття моє плоди видало (ἐβλάστησα χάριν καὶ τὰ ἄνθη μου καρπὸς)» (ст. 17)⁶⁵. Крім того, мова з використанням символу дерева/рослини для зображення Мудрості також є ритуально наповненою. Тріски таких дерев/рослин, як кориця, запашна тростина, мирра, подрібнювали та змішували з оливковою олією, аби приготувати священні пахощі, призначені для помазання Храму, його посуду, вівтарів і самих священників⁶⁶. Так само вживали в контексті ритуалу гальбанум, оніху та стакте: їх змішували, щоби зробити пахощі виключно для культових цілей, і використовувати їх було дозволено тільки вповноваженому персоналові⁶⁷. Нарешті, пальмовим листям, як і гіллям мирту, верби та етрогу, користувалися під час літургійних зібрань упродовж осіннього свята Суккот. У цьому контексті Отмар Кіль стверджує, що ашера наче «виживає», продовжує існувати, бо застосування таких культових об'єктів, як менора і лював свята Суккот, нагадує колишні культури, пов'язані з деревами⁶⁸.

Ототожнення Мудрості з Торою у ст. 23 – ще одна Сирахова інновація: «Усе це книга завіту Бога Всевишнього, закон, заповіданий нам від Мойсея, спадщина для Яковових громад» (Сир 24:23). Змальовуючи її таким чином, автор не лише встановлює безпосередній зв'язок традиції Мудрості з традицією Мойсея, а й робить її частиною єврейської релігійної спадщини як на рівні системи вірувань, так і на рівні ритуальної практики. Якщо спробувати

⁶⁵ A. Fournier-Bidoz. L'arbre et la demeure: Siracide 24:10-17 // *Vetus Testamentum* 34 (1984) 5.

⁶⁶ «Візьми собі пахощів вартісної, чистісінької мірри, п'ятсот шеклів; та пахучого кинамону половину, тобто двісті п'ятдесят; пахучої тростини двісті п'ятдесят; касії п'ятсот по шеклю святині, та оливкової олії один гін. І зробиш з того миро на святе помазання; пахуче мастило, як виробляє виробник мастил. Це буде миро до святого помазання. Та помастиш ним намет зборів та кивот Свідоцтва; стіл і весь посуд його; світильник і посуд його та кадильний жертвник; і жертвник для всепалення і весь посуд його; вмивальницю та її підставку. І коли ти освятиш їх, будуть вони пресвятими; усе, що доторкнеться до них, стане святим. Помажеш також і Арона та синів його, і висвятиш їх мені у священники» (Вих 30:23–30). Див.: P. W. Skehan, A. Di Lella. *The Wisdom of Ben Sira*. Garden City, NY 1987, с. 355; M. Gilbert. L'Éloge de la Sagesse (Siracide 24) // *Revue Théologique de Louvain* 5 (1974) 332–333.

⁶⁷ «Візьми собі таких пахощів: Стакти, пахучої раковини, гальвану й чистого ладану, усюго по рівній частині, і зробиш з того пахощі, запашну суміш, з умінням виготувану, очищену, чисту, святу. І розтовчеш з них трохи на дрібний порошок і покладеш перед Свідоцтвом у наметі зборів, де сходитимуться з тобою: пресвята річ буде це для вас. Пахощі ж кадила, що ти маєш зробити, ніхто з вас не сміє робити для себе за подібним приписом: вони будуть святими в вас для Господа» (Вих 30:34–37).

⁶⁸ Keel. *Goddesses and Trees*, с. 56–57.

уявити інший ритуальний контекст, на який може натякати Сирах, то спадає на думку публічне читання Тори та процесії з нею, як це описано в Книзі Неємії (8:1–18). Після повернення з вигнання було суттєво відновити ідентичність нації для відновлення Закону в його повноті. Виклад змісту Тори та спільне її читання мало привести до об'єднання людей навколо Мойсеевого Закону і традиції. На завершення Сирах не тільки детально розкриває божественне походження Мудрості та її стосунки з Богом, а й підкреслює роль Мудрості як основної виховательки життя, ототожнює її з Торою та поселяє в Єрусалимському храмі.

Варух: немає життя без Мудрості

У Книзі Варуха відображено почуття покаяння та надії громади на відновлення Єрусалиму після Вавилонського вигнання. Зокрема, у Вар 3:9–4:4 Мудрість згадується в контексті пояснення причин вигнання⁶⁹. Для автора такою причиною стало саме відречення від Мудрості, що поставило під сумнів саме існування (життя) Ізраїля (Вар 3:9–13). У Вар 4:1 пророк чітко стверджує, що відмова від Мудрості спричинила смерть народу. Як і Сирах, він навчає, що Мудрість була дарована Ізраїлеві (Вар 3:37) як Книга Закону (Вар 4:1). Дотримання Закону забезпечує життя, тобто Мудрість виконує посередницьку функцію між Богом і людьми та навчає, як жити праведно і щасливо. Автор Книги Варуха чітко постулює, що Мудрість відіграє життєдайну роль і що в житті важливо міцно за неї триматися.

Отже, Мудрість у текстах Танаху представлено як незалежну постать, вона має божественне походження, існувала ще до моменту створення світу, є посередницею між Богом і людьми, піклується про людей, навчає, як жити добре й успішно. У второканонічних книгах Мудрість ототожнюється з Торою, трактується як найбільший дар для Ізраїля. Місце її перебування – Єрусалимський храм, у якому вона служить Богові. Також вона є деревом життя, плоди якого забезпечують довголіття і щастя.

Висновок

Порівнявши інформацію про Ашеру і Мудрість у Танаху та включивши до розгляду також книги Сираха і Варуха з юдейської літератури Другого храму, можна простежити розвиток релігійного уявлення про жіночий божественний образ, представленого у фінальному зафіксованому тексті Біблії. Цікаво, що й Ашера, і Мудрість мають ряд спільних рис. По-перше, обом цим фігурам приписано божественні ознаки. Ашері (та її символу) поклоняються як богині. Мудрість не окреслено як богиню, але наголошено

⁶⁹ Murphy. *The Tree of Life*, с. 140–141.

на її божественному походженні та активній участі у процесі творення світу. Крім того, Ашера і Мудрість згадуються в контексті культу Ягве й у центральній святині в Єрусалимі. Обидві мають стосунок до людей: до Ашери звертаються і просять про заступництво, Мудрість навчає людей та турбується про них. А також в описі обох постатей фігурує символіка дерева, що в релігійній матриці давніх ізраїльтян має значення забезпечення життя.

Водночас Ашера і Мудрість відрізняються. Зокрема, Мудрість (у пізніших текстах) прямо визначена як частина Божого творіння і підпорядкована Ягве, натомість Ашера видається божеством у повному сенсі цього терміна: їй поклоняються, як і іншим богам. Відмінності між Ашерою і Мудрістю виразно свідчать про зміни в системі вірувань (перехід від політеїзму до монотеїзму) та, як наслідок, у релігійній практиці всього стародавнього Ізраїлю, що видно з біблійних уривків періоду до/протягом вигнання і часів після вигнання, відповідно.

Негативне представлення Ашери та її культового об'єкта і водночас позитивне зображення Мудрості не лише відображає ставлення авторів до цих жіночих постатей, а й свідчить про присутність і популярність жіночого образу в контексті культу Ягве. Крім того, схожість між цими двома божественними фігурами, а також зникнення Ашери і поява Мудрості в історичній послідовності біблійних книг вказує на постійність самої єврейської Біблії у представленні жіночої божественної фігури в контексті релігійного світогляду. Цей феномен може вказувати на очевидну потребу в жіночому зображенні божественного, а також на асиміляцію традицій і вірувань у давню богиню Ашеру, які з часом трансформувалися в іншу жіночу постать – Мудрість.

Bibliography

- Ackerman S. At Home with the Goddess // William G. Dever & Seymour Gitin (eds). *Symbiosis, Symbolism, and the Power of Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2003, 455–468.
- Albright W. F. *Yahweh and the Gods of Canaan: A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*. Garden City, NY: Doubleday and Company Inc. 1968.
- Binger T. *Asherah: Goddess in Ugarit, Israel and the Old Testament*. Sheffield: Sheffield Academic Press 1997.
- Brown W. P. *Seeing the Psalms: A Theology of Metaphor*. Louisville, Kent: Westminster John Knox Press 2002.
- Coogan M. D. The Goddess Wisdom – ‘Where Can She Be Found?’: Literary Reflexes of Popular Religion // R. Chazan, W. Hallo, and L. Schiffman (eds). *Ki Baruch Hu: Ancient Near Eastern, Biblical, and Judaic Studies in Honor of Baruch A Levine*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns 1999, 203–209.

- Day J. *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*. Sheffield: Sheffield Academic Press 2000.
- Dever W. G. *Did God Have a Wife? Archeology and Folk Religion in Ancient Israel*. Grand Rapids, MI: Eerdmans 2005.
- Fox M. V. *Proverbs 1-9: A New Translation with Introduction and Commentary* [= Anchor Bible, 18A]. Garden City, NY: Doubleday 2000.
- Fournier-Bidoz A. L'arbre et la demeure: Siracide 24:10-17 // *Vetus Testamentum* 34 (1984) 1–10.
- Gilbert M. L'Éloge de la Sagesse (Siracide 24) // *Revue Théologique de Louvain* 5 (1974) 326–348.
- . *La sapienza del cielo. Proverbi, Giobbe, Qohèlet, Siracide, Sapienza.*, Milano: San Paolo Edizioni 2005.
- Hadley J. M. Wisdom and the Goddess // *Wisdom in Ancient Israel. Essays in Honor of J. A. Emerton* / ред. J. Day, R. Gordon, H. G. M. Williamson. Cambridge: Cambridge University Press 1995, 234–243.
- . *The Cult of Asherah in Ancient Israel and Judah: Evidence for a Hebrew Goddess*. Cambridge: Cambridge University Press 2000.
- Keel O. *Goddesses and Trees, New Moon and Yahweh. Ancient Near Eastern Art and the Hebrew Bible*. Sheffield: Sheffield Academic Press 1998.
- Lang B. *Wisdom and the Book of Proverbs: A Hebrew Goddess Redefined*. New York, NY: Pilgrim Press 1986.
- LaRocca-Pitts E. C. *Of Wood and Stone: The Significance of Israelite Cultic Items in the Bible and Its Early Interpreters*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2001.
- de Moor J. C. אֲשֶׁרָה // *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 1. Grand Rapids, MI: Eerdmans 1975, 438–444.
- Murphy R. E. *The Tree of Life: An Exploration of Biblical Wisdom Literature*. Garden City, NY: Doubleday 1990.
- Nielsen K., Ringgren H., Fabry H.-J. אֲשֶׁרָה // *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 11. Grand Rapids, MI: Eerdmans 2000, 271–277.
- Olyan S. M. *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*. Atlanta, GA: Scholars Press 1996.
- Petty J. R. *Asherah: Goddess of Israel*. New York, NY: Peter Lang 1990.
- Reed W. *The Asherah in the Old Testament*. Fort Worth, TX: Christian University Press 1949.
- Skehan P. W. and Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira* [= Anchor Bible, 39]. Garden City, NY: Doubleday 1987.
- Smith M. S. *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel*. Grand Rapids, MI: Eerdmans 2002.
- Wyatt N. Asherah // *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* / ed. K. van der Toorn, B. Becking, and P. W. van der Horst. Grand Rapids, MI: Eerdmans 1999, 99–105.

Halyna Teslyuk

DIVINE FEMALE FIGURES OF ASHERAH AND WISDOM
IN THE BIBLICAL DISCOURSE: A COMPARATIVE ANALYSIS

In reading the Hebrew Bible we encounter two female figures with similar characteristics – Asherah and Wisdom. Apparently, these two heroines emerge in different sections of the Bible and their paths never cross. Thus, one may encounter Asherah and her cultic representation in the books that purport to reflect the pre-exilic and/or exilic periods of ancient Israel, namely in Exodus, Deuteronomy, Judges, 1-2 Kings, Proto-Isaiah, Jeremiah, Micah and 2 Chronicles. In contrast, Lady Wisdom appears in the texts we consider to be written in or reflect the post-exilic era, including canonical Job and Proverbs, and the Jewish books, Ben Sira and Baruch. The similarities between the portrayals of these female divine figures (in particular, their appearance along with God and tree imagery) and their independent presence in different biblical sections, have led some scholars to conclude that this phenomenon attests to the use of Asherah and the tradition associated with her as a literary model for the figure of Wisdom. Furthermore, the appearance of Wisdom in the post-exilic writings signals the noticeable need for a feminine representation of the divine and fills a niche that had been left by the elimination of the goddess Asherah. Clearly, a comparative analysis of biblical materials related to Asherah/asherah and Wisdom helps to establish the points of connection between these two figures as well as the dissimilarities between them. In particular, the imagery of the tree appears to have a prominent function in the portrayal of these two figures. Moreover, both female figures are presented in their relationships to the cult of Yahweh: Asherah with her cultic object, Wisdom as Torah. At the same time, the comparative analysis shows that Asherah and Lady Wisdom are different. Wisdom is explicitly (in later texts) identified as part of God's creation and is subordinated to Yahweh, while Asherah appears to be a deity in the full sense of the term – she is worshipped along with other gods. The dissimilarities between Asherah and Wisdom signal changes in the scheme of credo and, as a result, in the religious praxis of the whole of ancient Israel as it is offered by the pre-exilic/exilic and post-exilic biblical passages respectively.

Keywords: Asherah, Wisdom, Hebrew Bible, sacred trees, female divine figures.